

UK FSV

BARBORA UMANCOVÁ
Vrcholoví šachisté
a sovětská společnost –
případ Michaila Botvinnika

DOKOŘÁN

TERITORIA – svazek 10

Barbora Umancová

**Vrcholoví šachisté a sovětská
společnost**

—

případ Michaila Botvinnika

Teritoria – svazek 10

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta sociálních věd

Dokořán

Práce vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2011–263503.

Recenzovali: PhDr. Ota Konrád, Ph.D. a PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Copyright © Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, 2012

Všechna práva vyhrazena.

Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Teritoria – svazek 10

Barbora Umancová
Vrcholoví šachisté a sovětská společnost
–
případ Michaila Botvinnika

Druhé vydání v českém jazyce (první elektronické)

Redakce Michaela Pohlreichová

Typografie a převod do elektronické podoby David Greguš

Ve spolupráci s Fakultou sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze,

Smetanovo náměstí 6, Praha 1,

vydalo v roce 2012 nakladatelství

Dokořán s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz>

(498. publikace, 42. elektronická)

ISBN 978-80-7363-437-7 (Dokořán)

ISBN 978-80-87404-27-0 (UK FSV)

Obsah

1. Úvod	9
2. Vznik a rozvoj sovětské šachové školy	13
2.1 Za masovost	13
Příloha I: Šachová horečka v Petrohradě/Leningradě	25
2.2 Za mistrovství	26
2.3 Za světovou hegemonii	36
2.4 Proti formalismu	38
3. Šachy a politika	41
3.1 Postupoval nesovětsky	41
3.2 Židovský a árijský šach	49
3.3 Pacifista a labourista	56
4. Botvinnikova klika	61
5. Závěr	65
Příloha 2: Článek A. Aljechina „Židovský a árijský šach“	67
Příloha 3: Korespondence M. M. Botvinnika s P. N. Pospělovovem	77
Seznam pramenů a literatury	89
Summary	91
Rejstřík	93

Ráda bych poděkovala Prof. PhDr. Michailu Reimanovi, DrSc. za odborné vedení a konzultace a Doc. Zoje Sergejevně Něnaševě, CSc. z Lomonosovovy státní univerzity v Moskvě za pomoc s orientací v ruských archivech.

1. Úvod

Jen těžko bychom hledali disciplínu, ať už z oblasti sportu, umění nebo vědy, kde se Sovětskému svazu podařilo naplnit ono slavné heslo „dohnat a předejít“ tak přesvědčivě, jako tomu bylo u šachové hry. Jestliže v roce 1917 bylo v Rusku pár desítek organizovaných šachistů a ti, kteří na vrcholových světových turnajích dosahovali solidních výsledků, by se dali spočítat na prstech, v období po druhé světové válce už se ve školních, závodních či městských klubech od Lvova po Vladivostok scházely stovky tisíc, později dokonce miliony hráčů. Ti nejlepší z nich navíc krátce po válce naprosto ovládli světovou scénu. Ze dvaceti šachových olympiád pořádaných v letech 1952–1990¹ si mužská reprezentace SSSR odvezla osmnáct zlatých medailí a podobně oslňující úspěšnost měl i ženský tým. Titul mistra světa získal pro svou zemi Michail Botvinnik v roce 1948 a od té doby až do roku 1992 ho sovětským šachistům dokázal na krátké období uzmout pouze Bobby Fischer. Titul mistryně světa patřil sovětským hráčkám po celé období 1950–1991. Velká popularita šachu (srovnatelná s hokejem, fotbalem či krasobruslením) a zároveň světová hegemonie, které SSSR v žádné jiné sportovní disciplíně v takovém rozměru nedosáhl, samozřejmě znamenala i výsadní postavení pro špičkové hráče.

Velmistři² dostávali státní stipendium, pro přípravu na turnaje jim byla vyčleněna místa v lázeňských střediscích, Botvinnikovi byl v roce 1936 jako vůbec prvnímu sovětskému sportovci přidělen automobil. Hned tři ze sovětských mistrů světa byli nositeli nejvyššího státního vyznamenání, Řádu Lenina. Vedle propagandistického potenciálu šachistů směrem k domácímu publiku byla využívána i možnost prezentovat jejich úroveň hry jako důkaz vyspělosti sovětské kultury před zahraničními pozorovateli. Intelektuální náročnost šachu, vyžadované soustředění, disciplína a výdrž měly podobně jako „vesmírné války“ ukazovat na intelektuální a vědecké kapacity země. Z vysoké společenské prestiže šachu vyplývala pro vrcholové hráče řada konkrétních výhod, zejména možnost cestovat do zahraničí a nadprůměrné materiální zabezpečení.

1 Šachová olympiáda je název pro mistrovství světa družstev. Před rokem 1952 se SSSR šachových olympiád neúčastnil.

2 Nejsilnější hráči světa byli původně zvaní „mistři“, zhruba v letech 1905–1910 se pak začal objevovat pojem „velmistr“, který měl označovat nejužší světovou špičku. Až do roku 1949 se titul uděloval na základě konsensu, v roce 1950 zavedla Světová šachová federace jednotný systém pro udělení titulu mezinárodního velmistra. O stupeň níže je titul mezinárodního mistra, i držitelé tohoto titulu se však mohli šachem uživit, zejména jako šachoví trenéři, sekundanti, publicisté apod. Reprezentací, tedy nejužší elitu sovětského šachu, tak sice tvořili velmistři, ale i mistři se těšili určitému společenskému uznání.

Není však třeba zdůrazňovat, že tak významné osoby byly zároveň ostře sledovány sovětskými orgány a nežádka se s nimi dostávaly do konfliktu, navíc jejich úspěchy byly často využívány k propagandistickým účelům. „Titul mistra světa nebyl ničím méně než politickým postem,“³ konstatoval později Garri Kasparov. Kromě toho se budování šachové velmoci, které proběhlo zejména ve 20. a 30. letech, neobešlo bez excesů typických pro období stalinismu – od politizace obsahu šachového tisku přes zákazy výjezdů za hranice až po zmizení některých šachistů v období Velkého teroru.

Tato studie se zabývá právě tím, jak dokázala sovětská šachová škola⁴ prakticky z ničeho dobyt svět, a co to znamenalo pro její představitele. Jako příklad vrcholového šachisty byl vybrán Michail Botvinnik (1911–1995), nejen jako první sovětský mistr světa, ale především jako vůbec první významný odchovanec sovětského systému výuky šachu.

Text je rozdělen do dvou hlavních částí. První se věnuje rozvoji šachového života v meziválečném Sovětském svazu v kontextu společenských a kulturních změn, ukazuje tedy, co předcházelo zisku titulu mistra světa pro Sovětský svaz. Tato kapitola si všímá hlavních faktorů, které vedly k masovému rozšíření šachu, zejména pak vlivu významných komunistických funkcionářů v čele s Nikolajem Krylenkem na rozvoj šachového hnutí, a objasňuje, kde leží kořeny ohromujícího úspěchu poválečné generace. Kromě toho sleduje, jak se šachu podařilo získat tak privilegované postavení oproti jiným sportům a jak se v šachovém životě a tisku promítly společensko-kulturní vývoj v zemi i konkrétní politické kampaně, například boj proti formalismu.

Druhá část studie pak na příkladu M. Botvinnika popisuje interakce mezi vrcholovými šachisty a orgány sovětské moci, s důrazem na dvě hlavní kauzy: 1. spor ze druhé poloviny 40. let o to, zda může sovětský velmistr hrát o titul mistra světa proti Alexandru Aljechinovi, ruskému emigrantovi, který se navíc za války zkompromitoval kolaborací s nacisty a 2. pozoruhodné a nekonformní dopisy na politicko-ekonomická témata, které Botvinnik v roce 1954 zaslal do ÚV KSSS. Studii pak uzavírá krátké zhodnocení toho, do jaké míry lze Botvinnikův případ použít pro obecnější popis postavení šachistů v sovětské společnosti, a zda lze vůbec hovořit o šachistech jako specifické společenské skupině.

3 James Riordan, „Rewriting Soviet Sports History“, *Journal of Sports History*, č. 20 (1993): 251.

4 Termín „sovětská šachová škola“ se začal široce užívat ve 30. letech a původně byl sovětským tiskem užíván k označení specifík sovětského šachu: zdůrazňoval masovost, státní podporu i vědecký přístup sovětských hráčů jako další vývojový stupeň po romantické škole 19. století a hypermoderním šachu počátku 20. století. Mezi světovou šachovou veřejností se však termín vžil jako prosté označení fenoménu sovětského šachu bez výrazného ideologického zabarvení, a v tomto smyslu bude pojem užíván i zde.

Hlavním sledovaným obdobím jsou třicátá až padesátá léta, kdy byl Botvinnik na vrcholu kariéry, určité přesahy oběma směry jsou nicméně nezbytné. Pokud chceme pochopit, kde se zrodil takový zájem o šachy v Sovětském svazu, musíme se vrátit nejméně do dvacátých let, a naopak aktivní kariéru tento velmistr ukončil až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Toto časové vymezení se může zdát zvláštní – vždyť nepostihuje nejnámější momenty „šachové studené války“ – zápas Spasského proti Fischerovi či osudy Korčného, Karpova a Kasparova. Avšak zatímco laická veřejnost na Západě i v bývalém socialistickém bloku zná díky velkému mediálnímu pokrytí především tyto momenty, v postsovětském prostoru se dodnes těší velké vážnosti právě Botvinnik. V Rusku je mu přezdíváno „patriarcha sovětského šachu“, a jak bude z následujících stránek patrné, není to jen díky jeho partiím a turnajovým úspěchům – vedle rozborů zahájení, analýz koncovek a vypracování systému přípravy pro své následovníky zanechal ještě jeden, v mnoha ohledech možná důležitější odkaz: svou schopností vydobýt si nadstandardní materiální podporu a výjimky ze zaběhlých společenských pravidel totiž položil základy budoucího výsadního postavení vrcholových hráčů.

Z hlediska společensko-politických souvislostí není fenomén sovětské šachové školy v české ani světové literatuře doposud dostatečně popsán. V češtině vyšla řada knih se záznamy partií i portréty slavných hráčů ze šachového hlediska, ty jsou však pro účely této studie ve většině případů použitelné jen jako drobný doplněk. O historii šachu v kontextu společenského vývoje jsou dostupné pouze populárně zaměřené práce, převážně překlady memoárové literatury. Jedinou výjimkou je překlad knihy *White King and Red Queen* britského novináře D. Johnsona, kterou pod českým názvem *Bílý král a rudá královna* vydalo nakladatelství BB Art. Kniha, která má ambici popsat „studenou válku na šachovnici“, však obsahuje celou řadu nepřesností a je poměrně tendenční. Z těchto důvodů ji lze považovat spíše za zajímavý text esejistického charakteru určený laickému čtenáři, než za vhodný zdroj pro historické bádání.

Také v západoevropské a americké literatuře najdeme spíše populárně laděné knihy, nejširší spektrum materiálů k tématu sovětského šachu tak nabízejí ruští autoři. Z odborných studií je třeba vyzdvihnout především knihu M. J. Prozumenščikova *Bolšoj sport i bolšaja politika*, která vychází z archivů Oddělení agitace a propagandy ÚV KSSS a která šachistům věnuje celou jednu kapitolu. Velmi užitečnými příspěvky k tématu jsou také dvě knihy na pomezí studie a eseje: *Lubjanskij gambit* S. J. Grodzenského a *Šedevry i dramy čempionatov SSSR (1920–1937)* od šachového historika S. B. Boronkova. Ačkoliv oba autoři deklarují snahu zaměřit se především na šachové úlohy a analýzu partií, přiná-

šejí v doprovodném textu četné a velmi citlivě vybrané citace z dobového tisku, z řečí pronesených na půdě Šachové sekce,⁵ z jejich usnesení aj.

Kromě těchto publikací už jde převážně o studie jednotlivostí (například A. I. Arbus zkoumal fenomén Šachové internacionály) a v neposlední řadě vzpomínky samotných aktérů, včetně memoárů Botvinnika vydaných v roce 1978 a v doplněné verzi ještě v roce 1997.

I v ruskojazyčných textech však doposud chybí propojení vzpomínek hráčů s informacemi čerpanými z primárních zdrojů a celistvý pohled na rozvoj sovětského šachu, který by bral v úvahu organizační, politický i mediální rozměr věci. Právě proto tato studie do značné míry staví na zpracování novinových článků a práci v archivech. Konkrétně jde zejména o články z deníku *Pravda* a časopisu *Šachmaty v SSSR*, archivní dokumenty pak pocházejí z Ruského státního archivu společensko-politické historie (RGASPI) a z Ruského státního archivu soudobé historie (RGANI). Protože sport, a tedy i šachy, patřily po většinu sledovaného období pod Oddělení agitace a propagandy (OAP) ÚV VKS(b)/KSSS,⁶ jedná se zejména o dokumenty uchovávané tímto orgánem.

5 Nejvyšší orgán, který dohlížel na šachový život v SSSR, byl v sovětském tisku běžně označován jako Šachová sekce – přesný název instituce se totiž často měnil. Stejně tak nejvyšší orgán pro řízení sportu několikrát změnil svůj název, a proto se vžil termín Sportkomitet. V této studii budou pro lepší porozumění užívány pojmy Šachová sekce a Sportkomitet, pokud to nebude z významového hlediska nevhodné. Do kompetencí Šachové sekce spadala také dáma, která s šachisty sdílela i prostor v tisku. Nikdy však nedosáhla takové popularity, a proto bude opomenuta. Více o institucionálním řízení sovětského sportu a šachu např.: Michail Jurjevič Prozumenščikov, *Bolšoj sport i bolšaja politika* (Moskva: ROSSPEN, 2004).

6 V letech 1938–1948 byl název pozměněn na Oddělení propagandy a agitace.